

Anmeldelse

Arne Jon Isachsen og Steinar Strøm: *Skattefritt - svart sektor i vekst*: Universitetsforlaget, Oslo 1981; 140 sider.

1. Af den bølge af såkaldt »udbuds-økonomi« (»supply-side economics«), som i de senere år er rullet frem i USA, er der hidtil stort set kun blevet skumsprøjt tilbage i den vesteuropæiske økonomiske litteratur. Kun på ét område har dønningerne fra debatten virkelig forplantet sig til vor side af Atlanten. Det gælder fænomenet »uformel økonomi«, alias »skjult økonomi«, alias »paralleløkonomi« eller, som betegnelsen var i en fast dagbladsrubrik sidste sommer, hvor Moder Danmark beskæmmet optrådte med bind for øjnene - »undergrundsøkonomi«.

Barnet har mange navne. Således også »sort sektor«, som de norske økonomer Isachsen og Strøm (I&S) har valgt at benytte i titlen på deres bog. Forfatterne afgrænser begrebet til »skatteunddragelser og anden økonomisk aktivitet som bevist eller ubevist gir et ulovligt økonomisk udbytte« (p. 14) og peger dermed på en væsentlig begrænsning sammenlignet med det, der er »udbuds-økonomernes« interessefelt: Bogen drejer sig ikke om det, man plejer at kalde incitament-problemet, dvs. skatternes generelt negative indflydelse på den private sektors økono-

miske aktivitet. Ekstremt fremstillet som et faldende skatteprovenue, når beskattningen stiger udover en vis grænse (»Lafferkurven«). Det er heller ikke »gør-det-selv«-aktiviteter eller den udbredte folkesport, som kaldes »skatte-tænkning«, der er til debat. Temaet er alene *ulovlighederne*. Dette er værd at bemærke, når man skal vurdere den vækst-påstand, som bogens titel rummer.

I betydningen »skattesnyd« er den sorte sektor jo ikke noget nyt fænomen. Men problemstillingen har ikke overraskende fået en renaissance på baggrund af 60'ernes og 70'ernes eksplosive vækst i den offentlige sektor. Det er denne øgede interesse for skatteunddragelser, der på det seneste er blevet kædet næsten uløseligt sammen med debatten om udbuds-økonomi. Den fælles overskrift har været »ikke-registreret økonomisk aktivitet«, eksempelvis defineret som »GNP that because of nonreporting or underreporting is not measured by official statistics«.⁽¹⁾ Denne definition er væsentligt bredere end den af I&S anvendte.

2. I&S anfører selv to hensigter med bogen. For det første at gøre debatten om skatteunddragelser mere »ædruelig« og for det andet at skabe et seriøst grundlag til vurdering af unddragelsernes omfang.

Specielt det første forekommer i stor udstrækning at være lykkedes. Læseren bliver allerede fra starten blidt, men bestemt belært om, at skatteanekdoter er et for spinkelt grundlag, når man vil vurde-

re aktiviteten i den sorte sektor. I stedet gennemgås en række rationaler for skatteunddragelse, og det vises, hvordan forskellige kombinationer af arbejdstid, lønsats, skattesystem og skattekontrol påvirker arbejdsudbudets fordeling mellem lovlig og ulovlig aktivitet. Fremstillingen er kortfattet, pædagogisk - og uden anvendelse af matematik. Derved bliver den også tilgængelig for almindelige læsere i modsætning til størsteparten af, hvad der har været skrevet om dette emne - incl. af forfatterne selv.

Konklusionen på disse overvejelser er dels den helt intuitive, at øget kontrol og større skattebøder vil mindske udbudet af sort arbejde. Dels, hvad der nok vil overraske flere, at reduceret marginalskat ikke med sikkerhed fører til samme resultat. For nok sker der en forskydning fra sort til hvidt arbejde, når marginalskatten falder. Men samtidig øges det samlede arbejdsudbud, fordi prisen på fritid - dvs. mistet arbejdsindkomst efter skat - stiger. Netto kan dette betyde et øget udbud af arbejdstimer i den skattefri sektor. I tilgift må der også tages højde for, at gennemsnitsskatten ofte vil falde, når marginalskatten gør det. Resultatet er en stigning i disponibel indkomst, som vil gøre det mere tillokkende at løbe den risiko for indtægtstab, som skatteunddragelser indebærer.

3. Selv om kapitlet om skat og arbejdsudbud er mere end læseværdigt, så fremgår det allerede her, at fokuseringen snævert på ulovlige aktiviteter er et problem. I virkeligheden er det trods alt ikke sådan, at alt hvad der er skattefrit også er ulovligt. Tværtimod kan man vel med de seneste 10-15 års vækst i »gør-det-selv«-aktiviteter, næsten tale om en helt ny skattefri livsstil. Om årsagerne til denne »folkebevægelse« skal søges i et stigende skattetryk, eller den snarere er

et resultat af øget fritid og psykologisk betingede behov for manuelt arbejde, får stå hen. Sikkert er det derimod, at sådanne aktiviteter rummer et skattefrit alternativ til egentligt sort arbejde. Derfor bliver analyser af sammenhængen mellem skat og sort arbejde også trukket skæve, når dette alternativ udelades.

En helt parallel argumentation kan gøres gældende, hvor der er tale om at allokere arbejdstimer til udnyttelse af smuthuller i skattesystemet - altså såkaldt »skattetænkning«.

4. Fortrængningen af skattefri, men lovlige aktiviteter fra forfatternes synsfelt gør det lidt for simpelt for dem at dokumentere den påstand om en sort sektor i vækst, som indgår i bogens titel. Allerede kombinationen af stigende erhvervsfrekvens og øget skattetryk - specielt på marginalen - i de sidste 15-20 år underbygger påstanden. Men dertil kan føjes øget fritid, en formodning om svækket samfundssolidaritet og, lidt overraskende, en reduceret skattekontrol. Det sidste begrundes af forfatterne især med, at overgangen fra oms til moms stik i mod forventningerne har øget mulighederne for skatteunddragelser. Et synspunkt, som vies et helt kapitel i slutningen af bogen. Derimod er stigende ledighed, som bekendt, ikke et brugbart argument i Norge, men nok i de fleste andre lande incl. Danmark.

Set fra efterspørgselssiden kan der ikke mindst argumenteres for vækst i sorte tjenesteydelser. Dels vil den almindelige reallønsfremgang i sig selv betyde en relativ prisstigning på tjenesteydelser, dels har kvindernes øgede erhvervsaktivitet betydet større efterspørgsel efter børnepasning og andre tjenesteydelser. Med den relative prisstigning på tjenesteydelser øges incitamentet til at købe dem skattefrit.

Som det fremgår, er det ikke vanskeligt at finde motiver for skatteunddragelser. Men det står stadig tilbage for forfatterne at vise, at den formentlig altid tilstedeværende ulyst til at betale skat fundamentalt har skiftet karakter i de senere år. Samt, at et sådant skift ikke primært er slået ud i skattefri aktiviteter, der er lovlige.

Det er fristende her at minde om, at en af de få danske undersøgelser af skatteunddragelse m.v. faktisk tyder på, at den sorte sektor var faldende i perioden 1970-75.⁽²⁾ Med alle de forbehold som nødvendigvis må tages pga. beregningernes usikkerhed, og fordi tallene i et vist omfang inkluderer lovligt skattefri indkomster, antyder denne undersøgelse dog faren ved en alt for ukritisk aksept af etablerede sandheder om voksende skattesnyderi.

5. Ganske paradoksalt har et af stridspunkterne i debatten om undergrundsøkonomi været, om virkningerne var overvejende positive eller negative.

Nogle har hæftet sig ved, at muligheden for skattefri aktiviteter øger det samlede arbejdsudbud. Der efterspørges mindre fritid og derved modvirkes den tendens til fejlallokering, som følger af beskatningen. Oven i købet kan der siges at være særlige effektivitetsfordele ved de ulovlige aktiviteter i og med, at de i modsætning til f.eks. »gør-det-selv« -aktiviteterne udføres af specialister. Desuden bevirker eksistensen af en sort sektor, at den faktiske produktion i samfundet er større end den, vi kan aflæse af statistikkerne. Er der samtidig tale om en sektor i vækst, står vi faktisk med en del af forklaringen på 70'ernes stigende arbejdsløshed og inflation. Vurderingen af den faktiske økonomiske udvikling bliver tilsvarende mere positiv.

Andre har derimod fremhævet, at den

skattefri produktion ofte vil være af ringere kvalitet. Selvgjort er ikke altid velgjort rent bortset fra, at det hyppigt tager længere tid. Og i de tilfælde, hvor man faktisk søger en specialist, vil mange smerteligt måtte erkende, at det sorte marked er det hvide underlegent både hvad angår informationer og muligheder for efterfølgende at gøre et ansvar gældende.

Når der tilføjes tab af skatteprovenue, tendens til skævere fordeling, undergravning af samfundssolidariteten og beslutninger om den økonomiske politik, som hviler på et vildledende statistisk grundlag, bliver konklusionen om den sorte sektors negative virkninger nærmest uundgåelig.

I&S giver en udtømmende og netop »ædruelig« fremstilling af disse politisk stærkt kontroversielle spørgsmål: der er »...behov for en afveining mellom fordele og ulemper!« (p. 46) - Specielt gør de op med den forestilling, at det hele blot drejer sig om at lukke huller i skattesystemet. Der er ingen garanti for, at sort arbejde fortsætter som hvidt, når skattefriheden forsvinder. Man kan blot tænke på, hvad der her i landet ville ske, hvis man forsøgte at kontrollere markedet for privat hushjælp.

Den konklusion, som - med et citat fra Agnar Sandmo - står tilbage, er nogenlunde lige så frustrerende, som den formentlig er sand: Vi skal »blot« have et nyt skattesystem, som på passende vis afvejer hensynene til samfundsøkonomi og samfundsmoral. - Det er en fattig trøst, når man ser på forfatternes egne forslag i bogens slutningskapitel, at man heller ikke i Norge kan løse cirkelns kvadratur.

6. Som optakt til forfatternes egen undersøgelse af den sorte sektors rolle i Norge præsenteres en række af de empi-

riske analyser, som internationalt har præget debatten. Det er et broget billede, hvor problemet - at måle det usynlige - angribes fra forskellige vinkler. I&S koncentrerer sig om de to metoder, som hyppigst har været anvendt. Dels den monetære, hvor væksten i kontantandelen (sedler i procent af samlet pengeomængde) tages som indicium for den sorte sektors udvikling ud fra den forudsætning, at aktiviteter uden om skattevæsenet ikke betales med check, giro eller lignende. Dels nationalregnskabsmetoden, hvor forskellen mellem indkomst opgjort på grundlag af produktions- og forbrugstal og vis skatteoplysninger giver et skøn over skatteunddragelsernes omfang.

De to metoder bør i princippet give forskellige resultater, da man ved at se på kontantbetalinger ikke blot får fat i almindeligt skattesnyderi, men også i aktiviteter der er kriminelle i sig selv. Alligevel er spændvidden i skønnene imponerende. Tallene for USA varierer eksempelvis fra 1,5% til mellem 22 og 33% af BNP.

På det grundlag er stort set alle tolkninger mulige. Fra det negliable til det samfundsnedbrydende. Et sandt eldorado for sensationslystne journalister. Forfatterens konklusion: »...at svart økonomi må analyseres bedre« (p. 66), er det svært at være uenig i.

7. I stedet for at anvende en af de netop beskrevne indirekte målingsmetoder, forsøger I&S at få et direkte skøn over den sorte sektor gennem interviews. Derved undgås nogle statistiske hurdler, men til gengæld står man tilbage med en fundamental uklarhed: de udspurgtes troværdighed. Forfatterne har gjort sig betydelige anstrængelser for at minimere dette problem. De kanp 1000 paneldeltagere har haft mulighed for at undslå sig;

de er blevet garanteret anonymitet, og man har forsøgt at styrke tilliden til den garanti gennem et særligt lotteri; endelig har man givet deltagerne en hel uge i ro og mag hjemme til besvarelsen.

Det er formentlig nogenlunde, hvad der kan gøres i sådanne undersøgelser. Alligevel må man fastslå, at grundlaget for at vurdere den sorte sektors omfang bliver spinkelt. Det drejer sig ikke kun om de interviewedes lyst til at vedstå ulovligheder. Men i lige så høj grad om deres muligheder for at give præcise oplysninger på de to afgørende spørgsmål: »Omtrent hvor mange timer har De i løbet af siste 12 måneder udført et slikt arbejde?« og »Hva var Deres gennemsnitlige vederlag pr. time (timelønn) for dette arbeidet?« (p. 130). Selv i normale arbejdsforhold, hvor der findes omhyggeligt udarbejdede lønspecifikationer, kan det være svært at få disse oplysninger frem. Hvordan er det så ikke, når der absolut intet må foreligge på prent?

8. 20% af de interviewede anførte at have udført sort arbejde inden for det seneste år, og på grundlag af de oplyste timetal og lønninger, der omregnes til markedsværdi, beregnes den sorte sektor til mellem 1,4 og 3,3% af BNP i 1979. Mange vil formentlig finde disse tal overraskende lave, og man får let den mistanke, at forfatterne også selv er en smule skuffede. Hvad er der eksempelvis tilbage af påstanden om en sort sektor i vækst? Hvorom alting er, så råder I&S bod på det lave skøn med en helt arbitrær antagelse. Man forudsætter, at de, som har svaret nej til selv at have udført sort arbejde, i virkeligheden har gjort det i et omfang som svarer til det, de pådutter andre. Derved bliver næsten 1/3 af de udspurgte skyldige i ulovligheder, og det totale skøn for den sorte sektor kan hæves til mellem 4,3 og 7,1% af BNP.

9. Nu står og falder interviewundersøgelsen ikke med disse noget luftige bud på de samlede skatteunddragelser. Panellet har besvaret ikke mindre end 45 spørgsmål, og resultaterne giver adskiligt stof til eftertanke. Eksempelvis angiver 64%, at de vil tage imod sort indtægt, hvis de får muligheden; 73% at de har forståelse for, at folk gerne vil arbejde sort og 50% af de 15-29 årige, at de faktisk har arbejdet sort. Det er svært på den baggrund at afvise, at der er - eller hurtigt kan blive - et skatteunddragelsesproblem.

Men når man derefter forsøger at lokalisere nogle af årsagerne, lægger tågerne sig tykt. Ifølge undersøgelsen har bevægelse i lønsatsen på det ordinære marked ingen klar indflydelse på sort aktivitet. Men hvad værre er, det har bevægelser i marginalsatten heller ikke. Ja, for kvinder synes øget marginalsat nærmest at mindske skatteunddragelser, hvilket får forfatterne til at udvikle en argumentation om kvinders forudsætninger for rationel økonomisk kalkulation, som

ikke vil glæde kvindesagsforkæmpere. I&S hæfter sig forståeligt nok mere ved, at sandsynligheden for at blive afsløret synes at have afgørende indflydelse på tilbøjeligheden til skattesnyderi. Men de overser i den forbindelse helt, at det så bliver uforståeligt, at højden af den samtidigt udløste skattebøde åbenbart ingen rolle spiller.

10. Alt i alt må man konkludere, at undersøgelsen ikke kan underbygge de rationaler for sort arbejde, som blev opstillet tidligt i bogen. Tilsvarende er det ikke lykkedes at dokumentere, hverken den sorte sektors vækst, eller at dens omfang er betydeligt. Derfor er det ikke i empirien, man skal søge begrundelser for det omfattende katalog af skattelovændringer incl. skærpet kontrol og sænket marginalsat, som forfatterne slutter bogen af med.

Men det var vel også for meget at vente. Skattelovgivning bygger sædvanligvis i bedste fald på gode argumenter. Dem rummer bogens teoretiske kapitler mange af.

(1) Adrian Smith: *The Informal Economy*; Lloyds Bank Review july 1981, p. 45.

(2) Det Økonomiske Råd: Dansk økonomi, maj 1977, p. 118. Undersøgelsen tyder på et fald i »underdeklarationen« fra ca. 10% til ca. 6% af den samlede indkomstmasse i perioden 1970-75.

Anmeldelse

Malene Djursaa: *DNSAP. Danske nazister 1930-45*, 1-2, København: Gyldendal, 1981. 252 + 200 sider. 230,00 kr.

En del af det såkaldte Bovrup-arkiv i Rigsarkivet består af de indmeldelsesansøgninger eller -blanketter, som blev brugt af DNSAP igennem 1930'erne og frem til begyndelsen af 1945. Det er et stort og spændende kildemateriale, og det er godt, at Malene Djursaa med denne afhandling har taget hul på bearbejdelsen af det. Derfor er det også en skam, at undersøgelsen på flere punkter er ganske diskutabel.

- Indmeldelseskartoteket omfatter 42.000 indmeldelser, men da en del var genindmeldelser af personer, der tidligere havde været medlem - for eksempel i den helt tidlige periode, hvorfra ritmester Lembcke tog indmeldelserne med sig ved førerskiftet i 1933 - må der foretages en korrektion i nedadgående retning. Malene Djursaa kommer meget rimeligt frem til, at der i alt nok var tale om 39.000 personer, som indmeldte sig i partiet, én eller flere gange. Hensigten med arbejdet er så at give en beskrivelse af disse 39.000 personer, som i perioden fra 1930 til 1945 ønskede optagelse i den danske efterligning af det tyske nazistparti, altså at svare på spørgsmålet »hvem var de danske nazister?«. Der var naturligvis

også andre nazister i Danmark end dem, der søgte til DNSAP, men forfatteren argumenterer overbevisende for, at hovedparten af de forholdsvis få, der søgte til de helt små nazistpartier og -fraktioner, også må have haft mindst én periode i DNSAP og derfor er med i materialet her. Hertil kommer, at det tyske mindretal i Sønderjylland nazificeredes i betydeligt omfang, men det er - i hvert fald til dels - en anden historie, som først og fremmest tages op i forbindelse med etableringen af den samfundsmæssige ramme, som den *danske* nazisme i Sønderjylland udspillede sig indenfor.

Udgangspunktet er altså, at eksistensen af et bestemt datamateriale med relation til en interessant og vigtig historisk og samfundsvidenskabelig problemstilling har virket tillokkende på en forsker. Det er set ofte før, også i feltet mellem kvantitativ historie og sociologi/politologi, hvor denne afhandling hører hjemme, men man må så huske på, at materialet - og ikke en eller flere teoretisk udviklede problemstillinger eller hypoteser - meget nemt kan komme til at bestemme, hvad det egentlig er, der bliver undersøgt, og også både hvordan og hvorfor det sker.

Som nævnt er der tale om en beskrivelse af de 39.000 personer, der i løbet af perioden gik ind i DNSAP, på grundlag af de bevarede indmeldelsesblanketter og deres oplysninger. Selvfølgelig har Malene Djursaa benyttet andre eksisterende kartoteker og lister til i et vist omfang at supplere sine oplysninger med i de til-

Institut for Statskundskab, Århus
Universitet.

fælde, hvor indmeldelsesblanketterne var ufuldstændigt eller forkert udfyldt, og allerede derved har hun sat sig lidt ud over materialets begrænsning. Hun har også forsøgt at udvide med udmeldelsesdatoer i de tilfælde, hvor sådanne datoer findes eller kan beregnes, men det ændrer ikke ved, at hendes datamatrice stort set er bestemt af den nævnte personkreds og indmeldelsesblanketternes udformning.

Dette materiale har nødvendigvis måttet bestemme de centrale undersøgelsesfelter i afhandlingen, der i sin oprindelige engelske form bidrog til at skaffe forfatteren en Ph. D.-grad i historie ved University of Essex. Statens samfundsvidenskabelige Forskningsråd har derefter ydet støtte til, at den nu har kunnet udsendes i oversat form. Det er en god idé, for den danske besættelsestidsforskning er herved blevet udvidet med et vigtigt område, som ikke tidligere har været dyrket i noget særligt omfang. Der har været en tilbøjelighed til at henholde sig til Brix' og Hansens undersøgelse fra sidst i 1940'erne, som Malene Djursaa imidlertid kan påvise kun har bygget på et ufuldstændigt materiale, og det kan ikke undgå at have haft betydning for vor forståelse af rekrutteringen til nazismen i Danmark.

Ved udgivelsen på dansk har forlag/forfatter imidlertid stort set fastholdt den oprindelige form på afhandlingen, og det har medført, at den er blevet ret vanskelig at håndtere. Hovedteksten findes i bind 1 og alle figurer og kort i bind 2. Det kan måske af tekniske eller økonomiske grunde være nødvendigt, men fornemmelsen er alligevel, at forlaget ikke har taget tilstrækkelig hensyn til *den* intime sammenhæng mellem dokumentation og fremstilling, der er netop i dette værk. Noterne findes et andet sted

i bind 2 og de 6-7, desværre adskilte, litteratur- og materialelister i bind 1. Det betyder, at man hyppigt skal have såvel øjne som opmærksomhed 4 steder på én gang, hvis man vil følge fremstillingens argumentation op med at se på den empiriske dokumentation og på de anførte henvisninger. »Læserfjendsk« er det eneste ord, der dækker den indstilling, som må have besjælet forlagets bogtilrettelægger.

Til gengæld bør det vel i samme åndedrag noteres, at bogen har en finesse på det pædagogiske plan, som sjældent ses, men som virker godt: Hvert kapitel slutter med en kort, oftest punktvis, opsummering af de vigtigste konklusioner; det betyder, at det er nemt at fastholde, hvad man egentlig er kommet frem til i det pågældende kapitel.

Hovedmålsætningen er altså at beskrive de 39.000 indmeldte, så langt materialet rækker. For at sætte dem ind i en række nødvendige sammenhænge, men vel også for at udvide perspektivet lidt, har Malene Djursaa imidlertid også set lidt på fascisme og nazisme som fænomener, hun har set på DNSAP som politisk organisationsdannelse, og hun har set på partiets vælgere, som naturligvis ikke er analyseret, bare fordi man har set på medlemmerne. Medlemstallet i partiet på bestemte tidspunkter er vanskeligt at angive helt præcist, men omkring folketingsvalgene i henholdsvis 1939 og 1943 kan man nok regne med ca. 5.000 og godt 20.000, det sidste i øvrigt det højeste i partiets levetid. Stemmetallene ved de to lejligheder var imidlertid henholdsvis godt 31.000 og godt 43.000. Heri ligger også en påmindelse om, at man givetvis ikke har indkredset alle danske med hang til nazisme blot ved at se på indmeldelserne i DNSAP. Det er fornuftigt, og nødvendigt, også at inddrage

parti og vælgere i analysen, men det fører naturligvis til, at den må bevæge sig på forskellige analytiske niveauer, som det af og til kan være vanskeligt at overskue sammenhængen imellem.

42.000 blanketter er mange at skulle holde styr på for én person, og meget fornuftigt er undersøgelsen derfor gennemført på grundlag af en tilfældig stikprøve, udvalgt efter alle kunstens regler. Den omfatter godt 4.000 blanketter, altså små 10 pct. af materialet. Kodningen heraf er et ganske anseligt job, som har stillet forfatteren over for en lang række praktiske og teoretiske, små og store spørgsmål. Mange af dem er velkendte inden for empirisk samfundsforskning, og det samme gælder naturligvis de problemer omkring datakontrol og programmering, som Malene Djursaa er stødt på. De måder, hun har løst sine problemer på, er omhyggeligt beskrevet og dokumenteret i en række metodebilag, som kun sjældent efterlader læseren i tvivl om, hvorledes der er gået frem. Hensynet til den intersubjektive overførbare har altså fået sit - og mere til.

I det store og hele er det godt og rigtigt at dokumentere omhyggeligt, og naturligvis også hellere lidt for meget end lidt for lidt. Men når metodebilag A i bind 1 over hele 34 sider gengiver DNSAP's stemmer kommune for kommune som procent af alle vælgere ved folketingsvalgene (lidt mere for Sønderjyllands vedkommende), så er det at gå til urimelige yderligheder. Disse procenter kan specielt interesserede skaffe sig uden større besvær - i hvert fald kan de jo beregnes ud fra tal i *Statistiske Meddelelser* eller fra Dansk Data Arkiv - og derfor er det overflødig (og fordyrende) dokumentarisme at medtage dem. Og så vedrører de jo endda kun et sidetema i undersøgelsen.

Hvad er der så kommet ud af denne store indsats? Hvis man skal tro på den betydelige omtale, bogen ved sin fremkomst fik i de mere dagsaktuelle medier, er hovedresultatet så ubetinget, at de 39.000 med hensyn til fordeling på erhvervsgrupper og stillingskategorier svarende ganske godt til resten af befolkningen, at DNSAP's medlemsskare inden for den statistiske usikkerheds grænser altså kan karakteriseres som et gennemsnit af landets befolkning. Spørgsmålet er imidlertid, om det er en konklusion, der har dækning i bogen - og hvis den har, om den så er ret interessant? Det problem, som man ikke kommer uden om at tage stilling til, før nogen konklusion kan drages, er, om man skal tage hensyn til den udvikling i løbet af den betragtede periode, der kan konstateres både i partiets medlemsmæssige og i den vælgermæssige tiltrækning. Det fremgår klart af det empiriske materiale, at der er tale om to modsat rettede udviklingslinier, hvor der for det første er tale om, at partiet i begyndelsen havde sin styrke - medlems- og vælgermæssigt - i landdistrikterne, der senere fik mindre betydning, og for det andet er tale om, at partiet efterhånden - og især under besættelsen - øgede sin tilslutning både med hensyn til vælgere og medlemmer i de større byer, og fremfor alt i hovedstaden. Den samme udvikling er i øvrigt parallelt med Malene Djursaa's arbejde blevet konstateret af Søren Risbjerg Thomsen i *Socialstruktur og partivalg 1920-77* (Århus: Institut for Statskundskab, 1979, især pp. 58f).

Hvis man lægger de to udviklingslinier sammen - og dividerer med to - må resultatet naturligvis blive en udjævning af nogle fænomener, der er helt centrale for en forståelse af DNSAP og partiets tilslutning 1930-45. Malene Djursaa har

ganske givet været sig denne problematik bevidst, men hun har efter min opfattelse ikke gjort nok for at forhindre, at »gennemsnitsbetragtningen« kom til at fremstå som et meget væsentligt, måske endda det væsentligste, resultat af arbejdet. Herved er der blevet skabt grundlag for udviklingen af en ny myte, som måske kan være farligere end den, som hun mener at have aflivet. Det er selvfølgelig rigtigt, at partiet ikke bare var et parti af lensgrever og grossererere, men det forhindrer på ingen måde, at der alligevel over tid var væsentlige socialstrukturelle forskelle i partiets sammensætning, som var vigtige, og som må inddrages i forståelsen af partiets karakter, der netop *ikke* var »gennemsnitlig«. Der var således helt bestemt ikke andre partier, der gennemløb en tilsvarende udvikling i denne periode, og allerede herved adskiller DNSAP sig afgørende fra resten af de politiske partier.

Det viser sig i øvrigt her - specielt i kapitel 9 og det tilhørende materiale i bind 2 - at forfatteren har alvorlige problemer med at sondre mellem klasse og status og mellem statuskategorier og stillingskategorier. Men netop fordi dokumentationen er så omhyggelig, bliver de deraf følgende teoretiske og metodiske problemer for individanalysen ikke af afgørende betydning for konklusionen.

Hvis man betragter de indmeldtes tidligere partitilhørsforhold, risikerer man i første omgang at få det samme indtryk af »gennemsnitlighed«, men også her er det nødvendigt - som det hyppigt er tilfældet i historiske analyser - at holde stædigt fast i den kronologiske dimension. Ganske vist udfyldte mange slet ikke denne rubrik på indmeldelsesblanketterne, eller også svarede de, at de ikke tidligere havde tilhørt noget parti. Dette svarmønster kan forklares på flere må-

der, men det passer blandt andet godt sammen med, at der var mange unge uden valget blandt de indmeldte. Der var dog 655-670 over 25 år, der opgav et parti, og det er dem, der er omfattet af denne analyse. Som man kunne forvente i forlængelse af det tidligere anførte, er billedet, at der er betydelige forskelle mellem den tidlige og den sene periode. I 1930'erne domineres billedet af tidligere konservative og venstrefolk, medens det under besættelsen var tidligere socialdemokrater, der udgjorde de fleste af de indmeldte, der svarede på dette spørgsmål. Socialdemokraterne var dog ligesom de radikale fortsat underrepræsenterede i forhold til deres vælgerstyrke, medens konservative (og kommunister) igennem hele perioden var overrepræsenterede.

I tabel 11-4 gives en spændende opdeling af de indmeldte efter opgivet tidligere parti, efter indmeldelsesperiode og efter kommunttype, som synes at bekræfte disse tendenser. Imidlertid er stikprøvestørrelserne for de enkelte grupper efterhånden så små, at man - som Malene Djursaa - skal være ret påpasselig med at drage alt for håndfaste konklusioner. I det hele taget er det et problem, at de benyttede stikprøvedele varierer noget i størrelse, specielt mellem den tidlige og de senere perioder; det er naturligvis ikke uden betydning for de fremlagte tolkninger.

Partiets skifte fra overvejende at være et landparti til i væsentligt højere grad at være et by-parti bygger ud over på analysen af indmeldelserne også på en såkaldt politisk-økologisk analyse af afstemningsadfærden i landets mere end 1.300 kommuner. Den beskrivende del heraf i kapitel 5 viser ud over den ovennævnte bevægelse fra land til by især, hvorledes partiet fra begyndelsen til

enden stod langt stærkest i de 4 sønderjyske amter og amtsråds kredse, og det specielt på landet. Det var for eksempel ikke så helt få kommuner, hvor DNSAP ved et eller flere af valgene fra 1935-1943 samlede støtte fra mellem 1/8 og 1/4 af samtlige vælgere, ikke engang blot af de stemmende.

Analysen af, hvorfor den geografiske fordeling af stemmerne var, som den var, altså den forklarende del i kapitel 6, er imidlertid anderledes problematisk. Det skyldes dels, at forfatteren stort set udelukkende argumenterer ud fra en bivariat korrelationsmodel, hvis forudsætninger givetvis ikke er til stede, dels at hun tillægger signifikansbetragtningerne en lidt overdreven betydning i betragtning af det store antal enheder, hun de fleste steder opererer med.

Hertil kommer, at hun en række steder har problemer med at sondre mellem de forskellige analyseniveauer. Det er naturligvis en skam, at man ikke kan slutte fra det aggregerede niveau (som denne del af analysen bevæger sig på) til det individuelle niveau (som den øvrige del af analysen befinder sig på), men sådan er det altså. Det betyder bestemt ikke, at det ikke kan være meget indsigtsskabende at foretage økologiske analyser; men det kræver dog nok, at man bevæger sig fra interessen for styrken i sammenhængen mellem to variable til spørgsmålet om sammenhængens karakter og til spørgsmålet om eventuelle sammenhænge mellem mere end to variable ad gangen.

Der er tale om et problem, der burde have været tacklet som et multivariat, kausalanalytisk problem, hvor det centrale spørgsmål må være, hvilke strukturelle fænomener der har ført til de partimønstre, som vi kan se. Det benyttede datasæt fra DDA rummer de nødvendige

variable, og det benyttede standardprogram har de nødvendige faciliteter, så det havde været ønskeligt, om også denne del af analysen var blevet bragt frem til et mere gennemarbejdet punkt.

Også uden multivariate analyser kunne mere dog være nået. For det første havde det i en række tilfælde været bedre at se på forandringer fra et valg til det næste i partiernes styrke, i valgdeltagelsen, eller hvad det nu er, og ikke kun på deres styrke, og for det andet er det mere givende at argumentere ud fra r^2 end fra r , hvis man er interesseret i statistisk forklaring. Endelig bør man ved læsningen af disse afsnit erindre sig, at signifikansniveauet ikke er et sammenhængsmål, men blot et udtryk for sandsynligheden for, at - for eksempel - en bestemt koeficientstørrelse kunne være fremkommet ved tilfældighedernes spil.

Det statistiske signifikansniveau er imidlertid uden interesse, når det viser sig - for eksempel ved brug af r^2 - at den ene variable gennemgående forklarer meget lidt af variationen i den anden, dvs. når den substantielle signifikans er beskeden.

Disse problemer bliver af særlig betydning ved behandlingen af Sønderjylland. Det er allerede blevet nævnt, at de sønderjyske landkommuner igennem hele perioden repræsenterede partiets kerneområder i vælgermæssig henseende. Af denne grund var der mange tidlige indmeldelser i partiet fra denne landsdel, men da det netop er de tidlige indmeldelser, der i et vist omfang mangler, må Malene Djursaa desværre konstatere, at indmeldelsesmaterialet er så tyndt for partiets kerneområde, at det ikke kan bruges til selvstændige analyser.

Beskæftigelsen med Sønderjylland tager derfor overvejende form af økologiske analyser, der gennemføres dels som

beskrivelser af fænomenernes udbredelse, dels som bivariate korrelationsanalyser.

Netop på grund af det manglende indmeldelsesmateriale og på grund af Sønderjyllands betydning for en forståelse af dansk nazismes opkomst er det beklageligt, at den økologiske analyse ikke er gennemført således, at den giver overblik og forståelse af sammenhænge (eller mangel herpå) mellem centrale variable.

Det skyldes dels den anvendte analyseform, dels antageligt også, at forfatteren, ikke har forsøgt at systematisere sin analysemodel. Hvis det var sket, kunne en række væsentlige spørgsmål, som nu efterlades ubesvarede, måske være blevet afklaret. Jeg tænker her blandt andet på de områder, hvor den økonomiske udvikling siden 1920'erne havde været særlig barsk, og hvor for eksempel tilslutning til de forskellige »bevægelser« havde vist, at et særligt »protestpotential« var til stede. Hvis der var en bedre sammenhæng mellem udviklingen i 1920'erne og 1930'erne, er det så muligt at specificere de betingelser, hvorunder der skete en kanalisering ind i Det frie Folkeparti/Bondepartiet, i DNSAP eller i Slesvigsk Parti? Når dette spørgsmål rejses, er det naturligvis fordi opfattelsen af det tidlige DNSAP som - blandt andet - en systemfjendsk protestbevægelse synes at have meget for sig. Det ville her være nødvendigt at tænke i modeller med en række variable, der i forskellige former for samspil kunne tænkes at virke ind på dette mønster, men netop derfor er det også nødvendigt, hvis forståelsen af sammenhængen i den politiske og nationale udvikling i Sønderjylland i denne periode skal udbygges.

Og hvordan var forholdet mellem tilslutningen til Slesvigsk Parti, specielt efter nazificeringen, og DNSAP? Malene

Djursaa er af den opfattelse, at der stort set ingen forbindelse var, idet der ikke er nogen (lineær) korrelation mellem de to variable i 1935 og 1939, en analyse hun gennemfører for at afprøve en noget fortænkt hypotese om særlig stor tilslutning til DNSAP som det mest udtalte dansk-nationalistiske parti i de kommuner, hvor Slesvigsk Parti stod stærkest.

Af væsentlig større interesse er hendes konstatering af, at der tilsyneladende er nogen sammenhæng mellem kommunernes andel af tyske stemmer ved afstemningen i 1920 og stemmeandelene på DNSAP. Det forbindende led skulle her være personer uden nogen stærk national identifikation, som der velsagtens var forholdsvis flest af i de kommuner, hvor den bofaste tyskhed var sunket mest i mellemkrigstiden. Betød det mon noget for denne sammenhæng, om der var tale om byområder eller landdistrikter, eventuelt med svære økonomiske problemer, eventuelt med tradition for at støtte »bevægelser«? Den slags problemstillinger er desværre ikke blevet taget op, selv om materialet indbyder til det, og selv om det kun er ad den vej, at vor forståelse af de i afhandlingen rejste problemer kan udvides.

Hvad skete der med Slesvigsk Partis stemmer ved valget i 1943, hvor man ikke stillede op, og hvor parolen var, at man ikke skulle stemme? Forfatteren skønner ud fra valgdeltagelsesprocenterne (p. 22), at opfordringen blev fulgt. I det store og hele er det givetvis rigtigt, selv om de absolutte tal tyder på, at 4-5.000 af slesvigsk Partis vælgere i 1939, dvs. 25-30 pct., ikke har fulgt parolen. Kan man sige noget om de kommuner, hvor der måske er sket en tilgang til DNSAP i 1943 fra Slesvigsk Parti, i relation til de øvrige kommuner?

På denne måde kan man fortsætte

med at antyde problemstillinger, som ligger lige for, men som ikke er blevet taget op med ønskværdig konsekvens og teoretisk/metodisk forståelse. Et eksempel mere, som knytter tråden tilbage til analysen af indmeldelsesskemaerne, altså til individniveauet: En naturlig hypotese - måske den mest naturlige af alle - at tage op til afprøvning på det økologiske materiale er, at der er en positiv sammenhæng mellem ændringer i valgdeltagelsen ved valgene i 1932, 1935 og 1939 og ændringer i DNSAP's styrke ved de samme valg, helst kontrolleret for forskelle i kommunetype. Helt på samme måde burde det have været efterprøvet, at der er den forventelige negative sammenhæng mellem ændringer i henholdsvis konservativ styrke og venstrestyrke på den ene side og ændringer i DNSAP's styrke (samt eventuelt Bondepartiets) i 1932 og 1935 på den anden side, hvorefter det kunne være naturligt at fortsætte med at se på situationen ved den såkaldte »2. afstemning« i 1939.

Der er for mig ingen tvivl om, at Malene Djurasaas afhandling er et væsentligt arbejde inden for sit felt. Det skyldes først og fremmest, at det bryder ny mark inden for besættelsestidsforskningen ved at inddrage det store indmeldelsesmateriale fra DNSAP og ved sit forsøg på at anvende samfundsvidenskabelige teori-dannelser og metoder.

Det vil være fremgået, at der også er store problemer og mange ubesvarede centrale spørgsmål, blandt andet i den økologiske analyse, og her ikke mindst vedrørende forholdene i DNSAP's stærkeste region, Sønderjylland. Det er en skam, for der er ingen tvivl om, at mere kunne - og burde - have været nået.

Der kunne givetvis have været etableret en mere sikker viden om, hvilke sociale, økonomiske, nationale og politiske

strukturer der var befordrende for den danske nazismes vækst. Dermed ville vi også være lidt tættere på et svar på det spørgsmål, der desværre fortsat står tilbage: »Hvorfor blev danske nazister?«.

Dette spørgsmål er måske af særlig vigtighed, når man kommer til den konklusion efter at have læst Malene Djurasaas afhandling, at det i hvert fald ikke var tilfældigt, hvem der blev medlemmer af DNSAP. *Det* ville nemlig have ført til, at medlemsskaren skulle have svaret til befolkningsgennemsnittet.

Modtagne bøger:

Andersen, Johannes, Politiske partier og politisk magt i Danmark, Gyldendal.

Arbeitspapiere zur Internationalen Politik 13-15, Forschungsinstitut der Deutschen Gesellschaft für Auswärtige Politik. Boligministeriet, Erhvervsvirksomheder i sanerings- og byfornyelsesområder.

Boligministeriet, Byrdefordeling mellem stat og kommune i byfornyelsen.

Boligministeriet, Støtte til ejerboliger ved byfornyelse. Nogle modeller.

Boligministeriet, Alternativ boligfinansiering, Høringssvar.

Christensen, Erik, Arbejderpartiernes Faglige Politik i 1970'erne, Ålborg Universitetsforlag.

Christoffersen, Henrik, Samfundets organisation, serien Erhverv og Samfund, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1981.

Council of Europe, Recent Demographic Developments in the Member States of the Council of Europe, 1981.

Finansministeriet, Budgetdepartementet, Budgetoversigt 1982.

Eliasson G. og J. Södersten, (eds.), Business Taxation, Finance and Firm Behavior, The Industrial Institute for Economic and Social Research, Stockholm, 1981.

Haue H., J. Olsen og J. Aarup-Kristensen, Det ny Danmark 1890-1980, Munksgaard.

Knudsen Herman, Disciplinering til lønarbejde, Ålborg Universitetsforlag.

Miljøministeriet, miljø, samfundsplanlægning, borgernes hverdag, Konferencerapport 1-3.

Nordisk Tidsskrift for International Ret, vol. 50 1981.

OECD, Economic Surveys, France og Australia, 1982.

Simonsen K., Temabog 1, Temaer og emner med hovedvægt på oldtiden, Munksgaards Historiesystem.

Simonsen K., Temabog 2, Temaer og emner med hovedvægt efter oldtiden, Munksgaards Historiesystem.

Simonsen K., Temabog 4, Temaer og emner med hovedvægt på vor tid, Munksgaards Historiesystem.

Skovmand, S., Historie 2, Danmarks historie fra 1500 tallet til landboreformerne, Munksgaards Historiesystem.

Wirtschaftswissenschaft nr. 10-12 1981.

Österreichische Zeitschrift für Aussenpolitik, 1981 nr. 3.